

П.Т. Медетбекова¹ , Г.Б. Несіпбай² , Н. Бигелдиева³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

³А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: medetperizat73@gmail.com,
missdana.kaznu@gmail.com, ulzhan.b_95@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДЕГІ ЖАНУАР ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Туыс емес тілдерді, атап айтқанда қазақ және ағылшын тілдерін салғастыра зерттеу – отандық тіл білімінде кейінгі жылдары қолға алынып келе жатқан салалардың бірі екені белгілі. Тіл қазынасындағы ұлттардың тұрмыс-тіршілігі мен өмір тәжірибелерінен хабар беретін, шаруашылық әрекетін танытатын, тілімізде кездесетін зооморфизмдер мен зоокомпоненті бар фразеологизмдерді тілдік әлем бейнесінде қарастыру маңызды мәселе болмақ. Қазақ және ағылшын тілдерінде кездесетін жануар түр-түс атаулары бар фразеологиялық тіркестерді, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын қарастыра отырып, әр ұлттың танымы мен құндылықтарын айқындау қашанда ерекше. Зерттеуімізде қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің өзіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындаудың өзіндік маңыздылығы айқын деп білеміз. Жалпы зерттеуімізде қарастырып отырған негізгі мәселенің өзі, кез келген тілдің өзіндік ұқсастықтарымен қатар, өзіндік ерекшеліктерінің болуы, әр халықтың танымы, тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті мен әдет-ғұрыптарымен тікелей байланыстылығында. Соның үшқыны тілде анық көрінетіні де белгілі. Айтпағымыз бір тілдегі кейбір тілдік элементтер, әсіресе, біз қарастырып отырған түр-түстің екінші тілде, яғни ағылшын тіліндегі баламасын беруде қиындықтар туындатуы әбден мүмкіндігінде. Сондай-ақ, бұл әр тілдің өзіне тән ерекшеліктері мен қасиеттері екендігін дәлелдейді және оны ұмытпау тиіс.

Түйін сөздер: когнитивті лингвистика, құрылымдық лингвистика, лингвомәдениеттану, концепт, салғастырмалы сипат, тіл, мәдениет, түр-түс, фразеологизм, зооморфизм.

P.T. Medetbekova¹, G.B. Nessipbay², N. Bigeldiyeva³

^{1, 2} Al-Farabi Kazakh National University,

³ Baitursynov Institute of linguistics,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: medetperizat73@gmail.com,
missdana.kaznu@gmail.com, ulzhan.b_95@mail.ru

Linguistic features of animal color names in phraseologisms

As you know, the study of unrelated languages, in particular Kazakh and English, is one of the areas in domestic linguistics, which has been actively developing in recent years. An important issue will be the consideration in the linguistic picture of the world of phraseological units with zoomorphisms and zoocomponents that occur in our language and demonstrate economic activities that reflect the life and life experience of the nation. Special attention is paid to the study and determination of the value of each nation, considering phraseological combinations with color names of animals found in the Kazakh and English languages, their similarities and differences. In our research, the specific significance of determining the identity and features of phraseological units in the Kazakh and English languages is obvious. In general, the problem considered in our study is that any language, along with its original counterparts, has its own characteristics and is directly related to the knowledge, life, culture and customs of each nation. As you know, these repercussions are felt in the language. Not to mention some language elements in one language, especially in the second language of the color we are considering, that is, it may cause difficulties in transmitting the equivalent in English. This also indicates that each language has its own specific features and properties, and this should not be forgotten.

Key words: cognitive linguistics, structural linguistics, linguoculturology, concept, comparative character, language, culture, color, phraseology, zoomorphism.

П.Т. Медетбекова¹, Г.Б. Несіпбай², Н. Бигелдиева³

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

³Институт языкознания им. А. Байтурсынова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: medetperizat73@gmail.com,
missdana.kaznu@gmail.com, ulzhan.b_95@mail.ru

Языковые особенности цветowych названий животных в фразеологизмах

Как известно, изучение неродственных языков, в частности казахского и английского, является одной из сфер в отечественном языкознании, которая в последние годы активно развивается. Важным вопросом будет рассмотрение в языковой картине мира фразеологизмов с зооморфизмами и зоокомпонентами, встречающихся в нашем языке и демонстрирующих хозяйственную деятельность, отражающую быт и жизненный опыт нации. Особое внимание уделяется изучению и определению ценности каждой нации, рассматривая фразеологические сочетания с цветowymi названиями животных, встречающихся на казахском и английском языках, их сходства и различия. В наших исследованиях очевидна специфическая значимость определения идентичности и особенностей фразеологизмов в казахском и английском языках. В целом проблема, рассматриваемая в нашем исследовании, заключается в том, что любой язык, наряду с оригинальными аналогами, имеет свои особенности и напрямую связан с познанием, бытом, культурой и обычаями каждого народа. Как известно, эти отголоски слышны четко в языке. Не говоря уже о некоторых языковых элементах на одном языке, особенно на втором языке рассматриваемого нами цвета, то есть, это может вызвать трудности в передаче эквивалента на английском языке. Это также свидетельствует о том, что каждый язык имеет свои специфические особенности и свойства и об этом не стоит забывать.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, структурная лингвистика, лингвокультурология, концепт, сопоставительный характер, язык, культура, цвет, фразеологизм, зооморфизм.

Кіріспе

Бүгінгі таңда когнитивтік лингвистика құрылымдық лингвистикаға жаңаша көзқарас енгізу нәтижесінде қалыптаса бастады. Когнитивтік лингвистика мен дәстүрлі құрылымдық-семантикалық тіл білімі – ғылыми ойлардың жарыспалы балама ағымы емес, олар өзара тілдік ақиқатты танудың екі түрлі бағыты болып табылады.

В. Гумбольдтың пікірінше, тіл – адамзаттың бүтін болмысы мен танымына енетін адами рухтың айнасы. Когнитивтік лингвистикада тілдің басты қызметі – танымды анықтаудың қаруы мен алғышарты ретінде көрінеді. Әрбір тіл әлдебір дүниені таңбалайды әрі сөйлеуші санасында әлемнің бейнесінің сұлбасын қалыптастырады.

Еуропада ХХ ғасырдың соңына қарай когнитивтік ғылымның теориялық бағыттары жетіліп, терең зерттелді. Осы тұста Дж. Лаккофф, Р. Лэнакер, Т. Ван Дейк, Дж. Хэйман, Х.И. Шмидт, М. Джонсон, М. Витгенштейн, Г.Н. Кент сияқты ғалымдардың когнитология саласына қатысты зерттеу еңбектері жарық көрді. Зерттеушілер танымдық ғылымдар аясында тілдің «әлемнің тілдік бейнесін» сипаттаудағы қызметіне айрықша назар аударады.

Орыс тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың өзекті мәселелері Ю.А. Сорокин, Е.С. Яков-

лева, Е.С. Кубрякова, В.Н. Телия, А. Вежицкая, А.П. Бабушкин, С.А. Аскольдов, А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский, Н.Д. Арутюнова, И.А. Стернин, Ю.Н. Караулов, В.А. Маслова сияқты ғалымдардың еңбектерінен орын алды. Аталған зерттеу еңбектерінде когнитология ғылымының нысаны, бағыт-бағдары, зерттелуі, негізгі ұғымдары сөз етіледі. Бұл еңбектерден танымдық ғылымдар ішінде тілдің атқаратын функциясының жоғары екендігін аңғаруға болады.

Қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың басты мәселесі біріншіден, санада тілге дейінгі бейнеленген дүниелердің ішкі мәнін түсіндірудің әдіс-тәсілдерін жете меңгеру; екіншіден, логикалық-позитивті және эстетикалық таным-білімнің реттелген, жүйеленген, өңдеуден өткен ақпараттарын тіл арқылы іздеп айқындау болып есептеледі.

Тіл арқылы көрініс тапқан санадағы дүниелер бейнесін анықтау, яғни тілді когнитивтік тұрғыдан зерттеу әлемдік тіл білімінде үлкен бағытқа айналды. Осы орайда, Е.С. Кубрякова: «Ең әуелі, когнитивтік лингвистика адамның когнитивтік жүйесін зерттеумен байланысты. Адамның когнитивті жүйесінің негізгі міндеті – ақпаратты қабылдау және өңдеу, сондай-ақ оны сақтау мен өзгерту» деген құнды пікір айтады (Кубрякова, 1991: 79).

Қазақстандық тіл білімінде когнитивтік лингвистика ұстанымдарын бүгінгі күні жан-жақты зерттеп жүрген ғалымдардың бірі – Э.Д. Сүлейменова. Когниция ұғымын, тілдің танымдық мүмкіндігін, мағына табиғатын контрастивті лингвистика аясында әрі екінші тілді меңгеру проблемаларымен сабақтастыра зерттеген ғалымның тұжырымдары адамзат санасы, концептуалды жүйе, когнитивтік феномен, әлемнің тілдік бейнесі, білім, ішкі лексикон, адамзат тәжірибесі сияқты ұғымдар табиғатын айқындаумен тығыз байланыста дамыды. «Таным процесіндегі тілдің қызметін абсолютті деңгейге көтеру оны адамнан, оның танымдық әрекетінен тыс тұрған концептуалды жүйе, өзгеше білімдер жиынтығы ретінде тануға әкеледі...» (Сүлейменова, 1996: 88) – деп атап көрсетекеле, зерттеуші тіл ментанымарасындағы байланыстарды тек ойлау арқылы ғана жүзеге асатын өзгеше қатынастар көрсеткіші ретінде таниды, себебі, ғалымның пайымдауынша, «...тек ойлау жүйесінде ғана әлемнің бейнесі сұрыпталады, ал тіл ондай қасиетке ие бола алмайды, ол арнайы үлгіде ұйымдастырылған әлемдік бейненің материалдық формасын ғана құрайды» (Сүлейменова, 1996: 89). Осыған сәйкес Э.Д. Сүлейменова әлемдік бейнені де, әлемнің тілдік бейнесін де адамның ойлау әрекетінің «нәтижесі және алғышарты» деп қарастырады, сондықтан тілдің танымдық негізін де «жеке тұлғаның өзіндік жетістігі, когнитивтік, перцептивті және аффективті үдерістердің жан-жақты және ұзақ байланыстарының нәтижесі, білімді ұйымдастырудың бастапқы әрі универсалды амалы, адамзат санасының қабылдау, ойлау, түсіну, есте сақтау сынды өзге де когнитивтік құрылымдарымен тығыз қарым-қатынас жасайтын ажырамас құрамды бөлігі» (Сүлейменова, 1996: 82) тұрғысынан қабылдады. Әлемдік тәжірибенің ұтымды үлгісі ретінде ғалым когнитивтік процесте қатар қолданылатын субъективті-объективті және дара-универсалды қатынастарға тоқталды, сөйтіп, ішкі лексикон, әлемдік бейне ұғымдарын да осы байланыстардан өрбіте отырып, олардың тіл мен таным негізін дәлелдейтін бірлігіне және қажеттігіне назар аударады. Ғалым «Адамның шындықты тануы лингвистика үшін маңызы зор екі өзгешелікке ие болады: бірін танымдық әрекеттің нәтижелерін тілде бекіту амалдары құраса; екіншісін бұл әрекеттің қатысым шарттарында жүзеге асу сипаты айқындайды» (Сүлейменова, 1989: 124), – деп атап көрсетті, сондықтан автор әлемнің бейнесін сыртқы ортаны танудың

әрі болжам мен сенімге негізделетін теориялар мен тәжірибелердің байланысуының нәтижесі ретінде айғақтады.

Когнитивтік ілім заңдылығына сәйкес, адам – ақпаратты өңдеуші жүйе ретінде түсініледі, ал адамның әрекеті – оның ішкі жай-күйіндегі дүниелермен анықталады.

Когнитивтік лингвистиканың зерттеу нысаны ретінде бүкіл концептуалдық жүйені құруда айрықша мәнге ие болатын, әсіресе, концептуалдық кеңістікті ұйымдастырып, оны жіктеудің негізгі бастаушысы болып табылатын концепт болып есептеледі.

Когнитивтік лингвистика концептінің көріну аясындағы тілге талдау жасау, концепт туралы мәтіндерден туындайтын ой мен оның әртүрлі мәтіндерде ұтымды қолдануы, оның әр алуан сөздіктерде анықталуы, оның фразеологиядағы, мақал-мәтелдердегі, афоризмдердегі бейнеленуі секілді қызметтерімен толығып отырады.

Қазақ тіл біліміндегі танымдық қағидалардың ерекшелігін тілші-ғалым Э.Н. Оразалиева былайша сипаттайды: «сөздің халық санасында бейнелі қабылдануы, адамның сан алуан шығармашылық қабілеті, сөз мағынасының қолданылу шеңбері, тілдік құралдардың құрылымдық табиғаты, тіл тарихының өнегелі сипаты, қоршаған әлем мен ұлттық мәдени дәстүрдің, қоғамдық даму мен психологиялық қалыптасудың тілдік амалдар арқылы суреттелуі» (Оразалиева, 2007: 68).

Эксперимент

Қазіргі кезде когнитивистика саласында да, лингвомәдениеттануда да әрбір халықтың этнотипіне қарай қоршаған ортаны қалай түсінеді, ол туралы қандай білім жинақтайды, неге ұқсатып барып образ жасайды, неге қарама-қарсы қояды деген сияқты мәселелер талданады. Сөйтіп, әр халықтың этностереотипін, менталды қабылдап, жеткізуін көрсететін сөздер мен сөз тіркесін топтап, жинақтап қарастыру мәселесі көтерілді. Осыған орай ғылымда «концепт» ұғымы пайда болды. Бұл арада мынаны анықтап алу қажет.

Біріншіден, қазір «концепт» ұғымы барынша жиі қолданылып, тіл біліміндегі маңызды терминдердің біріне айналғанымен, ол философия мен логикада баяғыдан бері жиі жұмсалып келе жатқан аталым, ол тек тіл білімі саласында жаңаша мазмұнға ие болып отыр. Ол когнитивті тіл білімінің негізгі категорияларының біріне айналды.

Екіншіден, «концепт» ұғымы бүгінгі таңдағы жаңа аталымдар қатарында тұрса да, ол туралы алғашқы пікірлер мен көзқарастар В. Фон Гумбольдтің еңбектерінен бастау алады. Бұлай деуімізге себеп бар. Концепт антропологиялық лингвистикаға қатысты, ал В. Фон Гумбольдт «салыстырмалы антропология» жайында идея айтып, салыстырмалы антропология бойынша әртүрлі ұлт өкілдерінің рухани тұтастығы мен ерекшеліктерін қатар қойып, салыстырып барып зерттеу деген болатын (Гумбольдт, 1985: 85).

Үшіншіден, әлемдік лингвистикада, шетел ғалымдары мен орыс тілші ғалымдарының зерттеулерінде когнитивтік талдаудың негізгі әдіс-тәсілдері, қазіргі бағыттары, жалпы алғанда, концепт дегеніміз не, оны қалай танып білуге болады деген мәселелер төңірегіндегі жалпы бағыттар мен көзқарастар Н. Хомский, А. Вежбицкая, Н. Арутюнова, Дж. Лакофф, Г. Филмор, Ю. Апресян, В. Маслова, Ю. Караулов және т.б. ғалымдардың еңбектерінде аталған. Ал орыс тіл білімінде концепт жөнінде алғаш рет ғылыми тұжырым айтқан С.А. Аскольдов болатын. Көптеген зерттеушілер оның көзқарастарын әлі күнге дейін арқау етеді. Ал Е.С. Кубрякова концептіге мынадай анықтама береді: «Концепт (concept) – біздің санамыздағы менталды немесе психикалық қорды, адамның білімі мен тәжірибесін көрсететін ақпараттық құрылымды түсіндіруге мүмкіндік беретін термин; адам санасында көрініс табатын әлем бейнесінің, жадының, менталды лексиконның, концептуалды жүйенің мазмұнды бірлігі» (Кубрякова, 1997: 90).

Когнитивтік лингвистикада тіл адамзат ақыл-ойының ажырамас және органикалық бөлшегі ретінде, ал әмбебап білім қабылдау, түсіну, ойлау секілді ұғымдармен қатар тұратын құрылым тұрғысынан қарастырылады» (Сүлейменова, 1996: 45), – деп ғалым Э.Д. Сүлейменова айқындағандай, адамзат болмысының әмбебап сипатын айқындау тіл мен танымның жалпыға ортақ өзгеше мүмкіндіктерін сұрыптауға көмектеседі.

Сонымен, концепт туралы сөздіктердегі анықтамаларды, ғылыми зерттеулердегі тұжырымдарды салыстыра келе, мынадай қорытынды жасауға болады: концепт – индивидтің, тілдік ұжымның дүние, жаратылыс, өзін қоршаған заттар мен құбылыстар жайлы таным, өзі өмір сүретін әлеуметтік ортаның мәдениетінен қабылдап, қалыптастырған танымдық, білімдік жүйесі.

Түр-түстердің жан-жақты зерттелу нысанына айналғанына екі ғасырға жуық уақыт болды.

Алғашқыда түс табиғаты олардың практикалық қажеттілігіне орай көбірек зерттелінді. Түр-түстің лингвистикалық тұрғыдан зерттелуі жалпы тіл білімінде – Л. Уроф, А. Мэтьюз, Р. Фрумкина т.б., түркі тілдері әлемінде – А.Н. Кононов, Э.В. Севортян, А.М. Шербак т.б. есімдерімен байланысты.

Түр-түс атаулары түркі тілдерінде тіл білімінің морфологиялық саласы бойынша зерттеліп келеді. Яғни түр-түс атауларының түркі тілдеріндегі лексика-грамматикалық тұлғалары анықталып, бір қатары этимологиялық тұрғыдан зерттеліп, нәтижесінде тілдік категория белгілі бір жүйеге түсірілді. Басқаша айтқанда, түр-түске қатысты сөздер «сапалық сын есім» деп аталатын категорияда талдануына байланысты тек морфологиялық тұрғыдан зерттеліп келді. Бұл қатардағы зерттеулердің көбі түркологияда қалыптасқан дәстүрлі бағдарлама, белгілі тәсіл бойынша жүргізілгендіктен бір-біріне ұқсас болып келеді.

Қазақ тіл білімінде, Ә. Қайдаров, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбеков авторлығымен жарық көрген «Сырға толы түр мен түс» (1986 ж.), «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» (1992 ж.) атты еңбегінде түр-түс атаулары мүлдем басқа тұрғыдан қарастырылып, оның табиғатына тән ерекшеліктері өзге қырынан көрсетілген. Мұның біріншісінде түсті физикалық табиғаты тұрғысынан қарастырса (Қайдаров, 1992: 185), екіншісі түр-түске жүйелілік құрлымдық сипатта тілдік талдау жасауға бағытталған (Қайдаров, 1992: 83).

Ж. Қалымованың кандидаттық диссертациясында түстік фразеологизмдерге құрлымдық жағынан талдау жасайды, семантикалық, құрылымдық типтеріне сипаттама береді, көркем әдебиеттегі осы типті фразеологиялық бірліктердің стилистикалық қасиеттерін айқындайды (Қалымова, 1992: 23). Соңғы уақыттарда да түр-түс сыңарлы фразеологизмдерді әр қырынан қарастырған ғылыми жұмыстар аз емес: Ұ. Серікбаева, М. Нұржігітова, Ф. Ахметжанова, т.б. Әсіресе, түр-түс топонимиялық атаулар құрамында және атау ретінде қалыптасуының этимологиялық жағынан зерттелуі Е. Қойшыбаев, А. Әбдірахманов, А. Махмутов еңбектерінде үлкен жетістіктерге жеткен. Халық әдеби тілінің зерттелуінде де түс сыңарлы күрделі атаулар мен сөз тіркестері құрамында жан-жақты қарастырылады (Р. Сыздықова, Е. Жұбанова, т.б.), ақын-жазушылар шығармаларының тіліне қатысты жұмыстардан (Р. Сыздықова, Е. Жанпейісов, т.б.), лингвистикалық, этимологиялық,

лингвомәдени тұрғыдан талдау жасалған еңбектерден де (І. Кеңесбаев, Т. Қоңыров, Н. Нұрмағамбетов, т. б.) түр-түске қатысты құнды пікірлерді көптеп келтіруге болады.

Ш. Жарқынбекованың «Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках» атты докторлық диссертациясы екі тілдегі түстік феномендерді салыстыра отырып әмбебап және мәдени мәні бар нышандарының, лингвомәдени түсініктемесін анықтауға арналған (Жарқынбекова, 2004: 46). Н.Н. Аитованың «Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы» атты кандидаттық диссертациясы түр-түс табиғатын таза когнитивтік семантикалық аспектіде қарастырған (Аитова, 2005: 126).

Түр-түс туралы ең алғаш зерттеген Англия ғалымы W. Gladstone, ол көне Грецияның «Илиада» және «Одиссей» екі тарихи эпосындағы түр-түстерді суреттеген сөздерді салғастыру арқылы көне Грек тілінде не бары бірнеше түр-түс атауы ғана бар екендігін, олардың мағыналарының күңгірттігін айқындады. Ол мұның себебін көне Грециялықтардың түр-түстерді парықтау қабілеті қазіргі адамдардай дамымаған деп тұжырымдады. W. Gladstone-ның зерттеуі көп өтпей Германия ғалымы Н. Magnus-тың назарын аударды, Н. Magnus алғашқылардың бірі болып, түр-түстерді сезіну туралы мәдениет аралық зерттеу жасады. Осыдан кейін антропоцентристер, лингвистер ұқсамаған тілдердегі түр-түс атауларын зерттей бастады.

Ағылшын ғалымы А. Манселл (1859-1918): «түр-түстердің үйлесімділік заңы бір-біріне ұқсас түр-түстердің тізбегінде, яғни шеңбердегі қатар тұрған екі түс ең үйлесімді жұп», – деген пайымдауын ұсынды.

Лингвист Глейсон (Gleason) ғылшын, шона (Shona), басса (Bassa) тілдеріндегі түр-түс атауларын зерттеу арқылы, үш тілде сәуленің бөлінуі ұқсамайтындығын анықтады.

Лингвистердің зерттеуі Еуропа тілдерінде, соның ішінде Латын тілінде қоңыр мен сұр түс атауының болмағандығын айқындады. Орыс тіліндегі «көк» түс: *sinij* (қанық көк) және (аспан көк) *goliboj* деп екіге бөлінеді (Кубрякова, 1997: 28).

20-ғасырдың ортасында Америкалық антропоцентристік ғалым Б. Берлин (B. Berlin) мен лингвист П. Кей (P. Kay) “Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution” (1969) атты еңбегінде әлемдегі 98 тілдің негізгі түр-түс жүйесін зерттеп, барлық тілдердегі негізгі түр-түс атауларының 11 түстен құралатындығын,

осы 11 негізгі түр-түс атауының тілдің ұқсамаған тарихи кезеңдерінде қатаң өзгеру заңдылығы болатындығы туралы пайымдауын ұсынды (Berlin, 1969: 59-79).

Жоғарыда келтірілген түр-түс атауларының зерттелуі туралы жалпы сараптамадан, түр-түс атаулары қазақ, ағылшын тілдерінде әр аспектіде жеке-жеке зерттелгенімен, алайда түр-түс концептісінің лингвомәдени табиғатын қазақ, ағылшын тілдеріндегі материалдар аясында, лингвомәдениеттанудың антропоцентристік лингвистика бағыттары ішінде салғастырмалы түрде зерттеген іргелі ғылыми еңбектердің әлі болмағанын байқаймыз.

Лингвомәдениеттану – XX ғасырдың 90-жылдарында тіл мен мәдениеттің өзара байланысы идеясы негізінде пайда болған, тілде көрініс тапқан және бекіген мәдениет көріністерін зерттейтін жаңа ғылым. Соңғы кездегі лингвистика философия, психология, әлеуметтік және мәдениет ғылымдары аспектілері негізінде, ең бастысы – тілдік құбылыстар адам, оның ойлауы және практикалық қызметімен ұштастыра зерттеле бастады. Лингвомәдениеттану – осындай пәнаралық ғылымдардың бірі.

Қазіргі таңда тіл білімінің лингвомәдениеттану саласы қалайда болмасын жаңа ғылымға тән оның пайда болу алғышарттары, дербес жаңа ғылыми сала болып қалыптасу кезеңін өткізуде. Лингвомәдениеттану алғышарттары В. Фон Гумбольдттың тіл мен мәдениеттің өзара байланысы идеясы мен Э.Сепир мен Б. Үорфтың «тілдің ықтималдылық болжамымен» ұштасып жатыр. Сонымен қатар, бұған этнолингвистиканың да өзіндік ықпалын баса айтуымыз қажет. Атап айтқанда, қазақ тіл біліміндегі ұлт мәдениеті мен тілдік белгілердің арасын зерттеген Ш. Үәлиханов, Ә. Марғұлан, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Ә. Ахметов, т.б. еңбектерін қазіргі тіл білімінде лингвомәдениеттану ғылымының пайда болуының алғышарттары деп түсінеміз. Сондай-ақ, Н.Ү. Үәлиев, Г.Н. Смағұлова, А.М. Алдашева, А.Д. Сейсенова, А. Ислам, т.б. тілші-ғалымдар еңбектерінде бұл мәселелер қарастырылды.

Лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттану мәселелерінің ұштасуынан қалыптасқан, тіл арқылы көрініс беретін мәдени құндылықтарды, олардың қолданылу жүйесін зерттейтін, өзіндік мақсат-міндеті, әдіс-тәсілдерімен ерекшеленетін тіл білімінің бір саласы. В. Маслованың: «Лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттану түйісуінен пайда болған тілде бейнеленген және бекіген халық мәдениетінің

көріністерін зерттейтін ғылым» – деген пікірі мәдениетті тілмен байланыстыра зерттеудің маңыздылығын аша түседі (Маслова, 2001: 9). Бұл саланың негізгі мақсаты – бұрынғы ата-бабаларымыздың қалдырған дүниесінің кейінгі ұрпақ тілінде қаншалықты дәрежеде көрініс тапқанын айқындау. Лингвомәдениеттанудың айналысатын мәселелері тың емес, олар – өткен заман мен бүгінгі күнді жалғастыратын халық мұралары. Лингвомәдениеттану тек дәстүрлі мәдениетті емес, қазіргі мәдениетті де қамтиды. Яғни, лингвомәдениеттану ұлттық сипаты бар деп ұғынылатын әлеуметтік, танымдық, этикалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, рухани, тұрмыстық қағидалар мен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізеді. Лингвомәдениеттану өз алдына ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен халықтың танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танып, олардың қызметі мен орнын анықтауды мақсат етеді.

Нәтиже мен талқы

Қазақ дәстүрінде *ақ* түске байланысты мәнге ие ұғымдардың біразы адамның дене мүшесі мен малдың түр-түсіне қатысты қалыптасқан екен. Мысалы, қазақтың салт-дәстүрінде мал атап союдың, құрбандыққа шалудың толып жатқан жол-жоралғысы, ресми қағидалары бар. Солардың бірі малдың сыртқы түр-түсіне қатысты. *Ақ түйенің қарны жарылғанда, ақсары бас атау, боз қасқа ту бие шалу* салты осыдан қалған тілдегі символизмдер. Яғни қазақтарда төрт түліктің түр-түстері жосын-жоралғылар жүйесінде өзіндік символдық және магиялық, саркальды күшке ие тұрғысында ерекше орын алған. Мысалы, жылқы түсінің *ақ боз түсі* қазақтың ертеден келе жатқан түрлі рәсімдерінде құрбандыққа шалынған. Ғалым Қ. Ғабитханұлы көрсеткендей, көшпенді үшін құрбандықтың ең үлкені *ай тұяқ, боз қасқа* жылқы малы болып есептелінеді. *Өзі ақ, тұяғы ай сықылды жануар* төрт түлік малдың тәңірлерге, ата-баба аруағына бағышталып союға ең лайықтысы (Ғабитханұлы, 1995: 93).

Мұның шығу тегін Шыңғысханнан бастасақ, ол өзі де *ақ боз атқа* мінген, ақ киім киіп жорыққа аттанғанда қосының алдыңғы жағына және бір ақ боз атты соғыс тәңірісі сипатында жол бастаушы етіп ұстаған. Оған адам мінбеген. Тек үш ту жауынгерлік жалау есебінде, осы аттың үстінде ерттелген ерге бекітіліп қойған. Бұл атты жауынгерлеп соғыс тәңірі мініп жүреді

деп есептеген. Шыңғысхан қайда шатырын тіксе, сол жерге қасына арнап ақыр құрылып, әлгі *ақ боз ат* байланған. Оны арнаулы адамдар күтіп баққан екен.

Марко Поло Құбылайдың жылқыларының ішінде он мындай ақ қардай аппақ, еш дағы жоқ биелері бар болғанын жаза отырып, бұл биелердің қымызын тек Құбылай мен оның жақын туыстарының ғана ішуге құқы бар» дейді. Ал, егер, әлгі ақшақардай биелердің қымызын келген қонақтарына берсе, ол үй иесінің ерекше құрметін білдірген. Шыңғыс ханнан бергі дәстүр бойынша ақ бозды қадірлегені сондай, ол келе жатқанда үлкен ұлылыққа бас игендей, иіліп сәлем береді, жолын кесіп өтпейді, ат өгіп кеткенше күтіп тұрады, болмаса тез басып өте шығады.

Абылайдың «*қанатты қара байтал*» атанған тұлпары болған. Төңірегі жүз елу шақырымдық Бұрабай тауын сол ғана айналып шығыпты деген сөз бар.

Ақ түс, әсіресе түйе малымен байланысты көп айтылады. Мысалы, *ақ түйе, ақ атан, ақ інген, ақ бота, ақ бура* т.б. түйелердің түрлері, түгі бірыңғай ақшыл болып түске байланысты. Жалпы ақ түйенің өзі табиғатта сирек кездеседі екен. Қазақ дәстүрінде *ақ түсті ару ана, ақ інген, ақ бура* төрт түлік малдың басы, киелі, қасиетті жануар болып саналған. Ақ боз атың культі сияқты ақ түйені де саркальды күшке теңеген.

Үйленуге байланысты әдет-ғұрыптарда бір рудың буыны жеті атаға толып, сегізінші атаға кеткенде «ру ішінде өзара қыз алысуға болады» деп, үлкен жиын өткізіп, аруақтарға арнап боз биені құрбандыққа шалған. Мұнда *ақ боз жылқының* түсі аруақтарға жақсылық үшін бағытталса, ал жынысының ұрғашы болуы өсіп-өну сеніміне байланысты туған. Бұрындары атақты адамдардың асына арнап, *ақ түсті жылқы* сойғанын зерттеушілер еңбектерінде келтірілген. Біз ағылшын тіліндегі ақ сөз қатысқан келесі сөз тіркестерінен ақ символының мағынасын ашар тілдік бейнелерді айқын көре аламыз.

Buy a white horse ақ боз сатып алу, *white elephant* – «ерекше қымбат бағалы, көп шығын талап ететін пайдасыз затты және әлекке салуды» аңғартады.

White elephant пайдасыз, масыл. Бұл тіркес Тайланд патшасының жек көрген уәзірлеріне ақ пілді сыйға беруінен келіп шыққан. Ақ піл – Тайландта өте сирек кездесетін әрі бағалы жануар. Ақ пілді бағу иесінің байлығын ғана шайқалтып, қоймай, түбіне жететін масыл.

Өткені ақ пілдің иесіне ешқандай пайдаы болмағанын былай қойғанда, оның күнделікті азықтануының өзі көп қаржы жұмсауға тура келеді екен. Сондықтан да әдеттегі адамдардың оны бағуға шамасы бірден келе бермейді. Тайландта патша егер әлде бір уәзірін жаратпаса, сол уәзірге ақ пілді сыйға тарату ретінде беретін сал болған. Бұл тіркес ауыспалы мағынада «өзіне көп күтім талап ететін адам» дегенді білдіреді (Burns, 2018: 96).

Ақ түс ағылшын тілінде де «жақсылықтың», «пәктіктің» нышаны болып келеді:

A white crow ақ қарға. *Shirley had the air of a black swan, or a white crow in the midst of this party* (Ch. Bronte).

Ағылшын жұртшылығы дүниетанымында “black” қара түсі бақытсыздық, сәтсіздік, қара басқан күн, адамға зиян келтіретін қасиетсіз мақұлық ұғымдарын сипаттайды. Мысалы, “*black ox*” (сөзбе-сөз: қара сиыр) бақытсыздық, қара басу қазақ: “қара албасты” деген мағынаны білдіреді. “*Black sheep*” *There is black sheep in every family* мәтелінен келіп шыққан *a black sheep* (сөзбе-сөз: «қара түсті қой») *it is a small flock that has not a black sheep* (сөзбе-сөз: қара қой тек шағын ортада кездеспеуі мүмкін) – «әр жанұяның өз тентегі болады» немесе «шіріген жұмыртқа» деген ұғымдарға сәйкес, бұл фраза ағылшын халқының “егер отарда көктем шыға

ең бірінші туылған қозы қара болса, бұл мал иесіне жамандық әкеледі» деген сенімінен туған. Ал егіз қара қозының туылуы «малшының басына келген бәле» деп қабылданатын (McCarthy, 2007: 34).

Қорытынды

Қазақ тіліне қарағанда, ағылшын тілінде адамның мінез-құлқына, жас шамасына, табиғат құбылысына, территорияға, адамның сыртқы пішініне, уақыт, мезгілге, ренжісу, ұрысқа байланысты фразеологизмдер аз болып келетіні анықталды.

Керісінше, ағылшын тілінде ақша мен мүлікке, ас/тағамға, қоғамға байланысты фразеологизмдер басым екені айқын болды. Бұл екі тілдің территориялық және даму деңгейінің көрсеткіші.

Айтпағымыз, яғни тағы бір атап өтетін нәрсе қазақтар ағылшындықтарға қарағанда эмоционалды, қызу қанды, өз сезімдерін тіке көрсететін халық. Олай дейтініміз, тематикалық талдауда ұрысқа, ренішке, бата, қарғысқа, өлімге, салт-дәстүрге байланысты фразеологизмдер өте көп. Негізі, жағымды да жағымсыз да болуып келуін атап өту керек. Бұл біздің халқымыздың, тіліміздің ерекшелігі және байлығы деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М., 1991. – 240 с.
 Сүлейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алматы: Дему, 1996. – 208 с.
 Сүлейменова Э. Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 160 с.
 Оразалиева Э. Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – Алматы, 2007. – 312 б.
 Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985. – 452 с.
 Кубрякова Е.С., Демьянков В., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1997. – 245 б.
 Қайдаров Ә., Ахтанбердиева З., Өмірбеков Б. Сырға толы түр мен түс. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 185 б.
 Калымова Ж.У. Фразеологизмы с компонентами цветообозначения в казахском языке: авторефер. ... канд. филол. наук. – Алма-ата, 1992. – 23 с.
 Жаркынбекова Ш. К. Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках: дис. докт-а. филол. наук. – Алматы, 2004. – 82 с.
 Аитова Н. Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: филол. ғылым. канд... дис. автореф.– Алматы, 2005. – 29 б.
 Berlin V., Kay P. Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution. – University of California, 1969. – 178 p.
 Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001. – 256 с.
 Ғабитханұлы Қ. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер: филол.ғылым.канд... – Алматы, 1995. – 182 б.
 Burns A. Learning English as a second language. – Cambridge University Press, 2018. – 118 p.
 McCarthy M., O’Dell F. English Idioms in Use. – Cambridge University Press, 2007. – 171 p.

References

- Aitova N. N. (2005) Kazak tilindegi tyr-tys ataularynyn kognitivtik semantikasy: filol. gylym. kand... dis. avtoref. [Cognitive semantics of color names in Kazakh language: candidate of phil. sciences... diss. autoref.]. Almaty, 29 p. (In Kazakh)

- Berlin B., Kay P. (1969) Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution”, 178 p.
- Burns A. (2007) Learning English as a second language. Cambridge University Press, 118 p.
- Gabitkhanuly K. (1995) Nanyim-senimge bajlanysty kazak tilindegi turakty tirkester: filol.gylym.kand...[Stable phrases in Kazakh language related to persuasion: candidate of phil. sciences...]. Almaty, 182 p. (In Kazakh)
- Humboldt V. (1985) Yazyk i filosofiya kultury [Language and philosophy of culture]. M., 452 p. (In Russian)
- Kalymova Zh. U. (1992) Frazеologizmy s komponentami cvetooboznacheniya v kazahskom yazyke: avtorefer. ... kand. filol. nauk [Phraseological units with color naming components in kazakh language: autorefer.... candidate of phil. sciences]. Alma-Ata, 23 p. (In Russian)
- Kaydarov A., Akhtanberdiyeva Z., Omirbekov B. (1992) Syrga toly tyr men tys [Colors full of secret]. Almaty: Ana Tili, 185 p. (In Kazakh)
- Kubryakova E.S. (1991) Chelovecheskij faktor v yazyke. Yazyk i porozhdenie rechi [A human factor in language. Language and generation of the speech]. M., 240 p. (In Russian)
- Kubryakova E.S., Demyankov V., Pankraz U.G., Luzina L.G. (1997) Kratkij slovar kognitivnyh terminov [Short dictionary of cognitive terms]. M., 245 p. (In Russian)
- Maslova V. A. (2001) Lingvokulturologiya [Linguoculturology]. M., 256 p. (In Russian)
- McCarthy M., O'Dell F. (2007) English Idioms in Use. Cambridge University Press, 171 p.
- Orazaliyeva E.N. (2007) Kognitivtik lingvistika: kalyptasuy men damuy. Gylymi monografiya [Cognitive linguistics: formation and development. Scientific monograph.]. Almaty, 312 p. (In Kazakh)
- Suleymenova E.D. (1989) Ponyatie smysla v sovremennoj lingvistike [Concept of sense of modern linguistics]. Alma-Ata: Mektep, 160 p. (In Russian)
- Suleymenova E.D. (1996) Kazahskij i russkij yazyki: osnovy kontrastivnoj lingvistiki [Kazakh and Russian languages: fundamentals of contrastive linguistics]. Almaty: Demeu, 208 p. (In Russian)
- Zharkynbekova Sh. K. (2004) Yazykovaya konceptualizaciya cveta v kazahskom i russkom yazykah: dis. doc. filol. nauk [Language conceptualization of color in Kazakh and Russian languages: diss. of doc. of phil. sciences]. Almaty, 82 p. (In Russian)